

**АКАДЕМИК В. В. РАДЛОВ –
ТҮРК ЧОННАРНЫҢ ІСТЕЗІГЧІЗІ**

ХАКАС РЕГИОНАЛЬНАЙ ХАЛЫХ ПІРІГІЗІ
«ІСКЕРКІНІ ҰГРЕНЧЕТКЕННЕРНІҢ ПІРІГІЗІ»

ХАКАСИЯДАҒЫ ТІЛ, ЛИТЕРАТУРА ПАЗА ТАРХЫН
НАУКА-ІСТЕЗІГ ИНСТИТУДЫ

**АКАДЕМИК В. В. РАДЛОВ –
ТҮРК ЧОННАРНЫҢ ІСТЕЗІГЧІЗІ**

Ағбан – 2018

УДК 94(571)+929
ББК 63.3(2)53-8
Т 61

Издание подготовлено при финансовой поддержке
Фонда Президентских грантов (проект № 18-1-006492
«К 150-летию издания хакасского фольклора академиком
В.В. Радловым»)

Торокова Е.С.
Т 61 Академик В. В. Радлов – исследователь тюркских
народов. – Абакан : ООО «ИПП «Журналист», 2018. –
24 с. на хак. языке

В данном издании представлена научная деятельность академика
В.В. Радлова в хронологическом виде, охватывающая барнаульский,
казанский и Санкт-Петербургский периоды жизни.

Издание предназначено для молодежи, школьников и студентов
средних и высших учебных заведений, широкой общественности.

УДК 94(571)+929
ББК 63.3(2)53-8

© Торокова Е.С., автор, 2018
© Оформление. ООО «ИПП «Журналист»,
2018

*Түрк тілдердеңер пістің пілізібісті пайыдары
анзы ла минің көңнім паза тоғызымның пөгіні полған.*

В. В. Радлов

Чол алнында

Василий Васильевич (Фридрих Вильгельм) Радлов Берлин городта 1837 чылда азығ айында төреен. Ол ортымах хонхтыг буржуа сөбірезінде өскен, саарбахтаң ала позын наука кізізі поларға тимнеен. Идиолгимназияны тоосхан соонда Берлин университетін зер үгренерге кірібіскен. Мында, философия факультедінде үгренчедіп, тіллернең айғас пастабысхан, оларны тирең үгренерге пөгін тудыбысхан. Пу туста аның үгретчілерінең тиңнестіріг тіл науказының төстігчілері саблығ учёнайлар Франц Бопп, Вильгельм Шотт, Август Потт паза пасказы полғаннар. Оларның аразында, Радловтың тіл науказынаң чуртазын палғабызырында, өөн орын алған В. Шотт, аның устааннаң чиит оол іскеркі (моол, түрк, маньчжур, хыдат паза пасха) тіллерні үгрен пастаан, олох аны Россиядағы учёнайларның тоғыстарынаң таныстырған. 1858 чылда университетті тоозып, Радлов философияның докторы тіп учёнай ат алған. Олох чайғызын ол, позының үгретчізі Вильгельм Шоттың рекомендацялығ пічігін алып, Россиязар чолға сығыбысхан.

Мында Радлов, Санкт-Петербуркта чуртап, орыс тілін чахсы иде тирең үгренген, позына чуртирға ахчаны, тізең, немец тілінің үгретчізі польп, тоғынып пастаан. Ұгретчізінің пічігі пользыинаң Радлов көп учёнай паза саблығ кізілернең танысхан. Пу туста Радлов, Орыс географическай пірігістің экспедициязында аралазып, Амур

суғ хазында чуртапчатхан тунгус чоннарны істезірінде аралазарға сағынған, че пу кирек аның киліспин парған. Андада Радловха алында Германияда посол полған барон П.К. Мейендорфнаң танысханы уғаа тузалығ полған. Анзы ағаа чөп пирген Барнаулда пөзік тағлығ училищеде немец паза латин тіллернің үгретчізі поларға, соонаң пу училище гимназияға айлан парар полған. Радлов аның чөбіне кірген, мында ол поэнының тіллер үгренер сағызын толдырып алар ондай көр тапхан. Іди поэнының тоғысха кірер чаразығда чал ахказынаң пасха ідөк экспедициялар иртірерге 700 салковай ахча алардаңар чоохтазып алған. Ол ондайнаң ағаа пис чыл часхы-чайғы туста түрк чоннары чуртапчатхан чирлерче экспедицияларнаң чөрерге кирек полған.

Тоғынар чирінзер чолға сығар алынча Радлов гимназия үгретчізіне экзамен тутхан. 1859 чылның хандых айының 11-чі күнінде Радлов Россия императорының албатызы поларына присяга пирген, пу күннен сығара аның ады орыстинаң Василий Васильевич адал сыххан. Пу күннен сығара В.В. Радловтың чуртазы Россиянаң саңайға палғалыс парған. В.В. Радловтың чуртазынаңар пасхан тюркологтар аны үс чардыхха пөлчелер: 1) Барнаулда чуртаан Сибирьдегі тузы, 2) Казаньда чуртаан тузы, 3) Санкт-Петербургтағы чуртазы. Оларох хан тузындағы түрк тіллерні үгренер науканың тархынын ікі чардыхха чарчалар: пастағы чардығы – ол Радловтың алыннда полған наука, ікінчізі – Радловтың тузындағы наука. Мыннаң даа көрерге чарир В.В. Радловтың пу науканың тилиріне хайдағ улуғ хозым ит салғанын.

Барнаулда чуртаан чыллар (1859 – 1871)

Санкт-Петербургтаң Барнаулға чидер үчүн чолға пис неделя кирек полған. Че мындағ ырах чорых В. В. Радловты чочындырбаан, ол пөгінген, орындағы чоннарның аразында чуртап, оларның

тілін өтіре үgrenіп аларға тіп. Мында ол Барнаулдағы тағлыг училищезінде немец паза латин тіллернің үгретчізі поларға тоғысха кірген. Пөзік, ніске сынның, сарығ састығ чиит оол прайзының даа көнніне кірген полған.

Барнаулзар читпиннен, ол пастағы экспедициязынаң чолға сығыбысхан: Алтайдағы тимір-тас районның пастығынаң, генерал А.Е. Фрезенең хада аның инспекция иткен чорығынаң алтын чуғчаңнарзар Кондома суғ пазынзар, Мрас суғзар, Томзар паза Салаирдағы литейнай заводтарзар чөр пар килген.

Олохкүскүзін 1859 чылда, В.В. Радловтың тіл үгренир сағызын толдырып, Курту зайсан позының Яков тіп кізізін Барнаулзар ыс пирген. Ол кізі, В.В. Радловтың ибінде алты ай чуртап, аны алтай тіліне үгреткен. Күнөрте училищеде тіл уроктарын апарып, ибінзер айланза, В.В. Радлов алтай тілін үгренирге одырчаң. Чарым чыл аразына пу тілні ол чахсы үгренип алған паза олох туста алтай тілінің сөстігін тимнирге пастаан.

Сибирьзер килер алныдох В.В. Радлов тіл науказының методикаларыңча чахсы тимнег алған полған, аннаңар позының істезіглерін хайди апарардаңар чахсы пілген. Андағ полбаза, ол пос позына турғысхан улуғ пөгіннерні толдыр полбасчых. Ол, тізең, сағынған, хайди даа прай түрк тіллерні үгренип алып, оларның тиңнестіріг грамматиказын пас саларға. Аның үчүн ол чоннарның диалект паза олаңай чоох сөстерін, орта пазып, чығарға кирек полған. Мында агаа улуғ хабазығ пирген орыс академическай транскрипция. В.В. Радлов анынаң пазарға, студент полғанда, үгрениген, андада ол академик О.Н. Бётлингк пас салған «Якут тілінің грамматиказы» тіп киндені угаа ситкіп хығырған. Мында прай якут тілнің сөстері транскрипциянаң пазыл парған полғаннар. В.В. Радлов позы чыған түрк сөстеріне килістіре өнетін транскрипция танығларын сағынып алған, соонаң ол прай сөстерні пу оңдайнаң пасхан, іди кізілернің диалект паза чоох тіл оңдайларын орта көзітчең. Тілнің сөс пайын чығарында чонның пазылбин пүткен чайаачызын пазары угаа тузалығ полған. Иди полған на тілні паза чонны үгреничедіп,

В.В. Радлов экспедициялыг чӧрген туста чонның алгастарын, ырларын, ныхахтарын, кип-чоохтарын пас турчаң.

Экспедициялыг чорыхтар

В.В. Радлов позының экспедициялыг парар чолын азынада сананып алчаң, аның үчүн позының алнында анда полған учёнайларның тоғыстарын үгренчең. Иди чахсы тимненген соонда ол мындаг чорыхта нимені істезерге кирек полчатханын чахсы пілген. Идӧк ол позының чорыхта полған күннерін хайди ирткенінеңер пічікке пасчаң, ол оңдайнаң аның хайда чӧргенінеңер, ниме кӧргенінеңер пілерге чарир. Пу пічіктерінде ол чолда тоғасхан таг-суғларның аттарын, аалларны паза оларның чонын толдыразынаң көзітчең. Пу чирлерні ол туста наукада асхынах пілгеннер, аннаңар пу пічіктерні В. Радлов соонаң чарыхха сығарыбысханда, олар чонға улуғ туза пиргеннер. Пілдістіг, пу экспедицияларда чӧріп, ол көп тоғынған, орындағы чоннарның аастағы чайаачызын пазып, тоғасхан кізідең ӧбекізін, ноо сӧӧкке кіргенін сурығлап, чон чуртазынның оңдайларын хайди кӧрген, идӧк көні пасхан. Пу пастаг соонаң килкім наука тоғыстарында көзіділіп, учёнайның адын саңайға саблап салған, тилекей наукада иң артыхтарның аразында турыстыра орын пирген.

1860 чыл.

Пу чылда Барнаулзар В.В. Радловтың хоных хончаң кізізі Паулина Фромм килген. Олар ікӧлең Берлинде полғандох удур-тӧдір хада чуртирдаңар сӧс пирген полғаннар. Олар пик сӧбіре тӧстееннер: ипчізі В.В. Радловтың сын нанчызы, полысчызы полған.

15 майда иирзер В.В. Радлов Барнаулдаң экспедицияға сығыбысханда, ипчізі анынаң хада парған. Оларның улуғ нимес отряды (Радловтың чалчызы паза алтай тіліне үгреткен Яков), ікі

хаңаа көлген, Гоньба аал хыринада Об суғны паромнаң кизіп, аны хастада парған. Часхы суғлар тазып, чол палғастығ полғаннар, чолда ағырин парарға киліс турған. Пір күн парған соонда, аттарны пасха аттарға алыстырарға кирек полчаң, пірее туста аның үчүн оларға пірее чирде тудыл парарға даа килісчең. Бийскке читкенде, В.В. Радлов городтың полиция пастығына губернаторның пічигін читтір пирген, анзы, тізең, оларға игетке пір казакты пирген. Аннаң андар үстүнзарых парып, Камара суға читкеннер, мында, наңмырлар чаап, чол хомай пол парған, аннаңар аны хастап хаңаалығ парарға сидік полған, хайди пасхан В.В. Радлов, пір хати олар 15 сахырымны (12 км 720 м – Е.Т.) 7 часха ла иртіп алғаннар. Сема суғның ойымында олар Муйту миссиязынзар читкеннер, пу улуг нимес кірөске түскен телеуттарның аалы полған. Аннаң сығып, Муйту суғычахты кизіп, Сема суға чидіп, аның оң чарынча хастап, чалым хайаларны чадап ла иртіп, Ашьякту суғның пазына парғаннар. Мында Курту зайсанның чайлағы полған, В.В. Радлов орындағы чонның чоохтарын пічікке пасхан, оларның улуг хызығыста чуртапчатханын көрген.

Ол чылларда Алтайда, пасха Россияда чіли, удаа зооэпидемиялар полчаң, орынғы чуртағчыларның малы көп өлчең, малнаң на чуртачаң чон, хуруғ хала парып, тың өзөкчең. Ана оларның андағ сидік чуртазын В.В. Радлов, көріп, поэның пічіктерінде, чазырбин, көні пасхан.

Мында полған соонда, В.В. Радлов кізілернінең хада Урсул суғны чоғар хастап парғаннар, Онгудайда полған миссионерлар миссиязына читкеннер, аннаң андар садығ апарчаң чолнаң парып паза Өлөт суғны хастап, Катунь суға читкеннер. Чикетаман тағны азып, Ұлгемен суғны кизіп, Чуй суғның пилтіріне киліп, аны чоғар чохтап, Чуй чазызында Кош-Агачта полған садығчыларның садығ тураларына чидіп алғаннар. Мыннаң сығара олар Онгудайда полған миссиязар айлан киліп, чорыхтарын, Урсул суғны чоғар хастап, Теньга суғзар узаратханнар. Аның соонда, Сема суғның пазын иртіп, Муйтуда орныххан миссиязар парғаннар. Мыннаң

соонда олар Катунь суғны паромнаң кизип, іскеркізер парып Майма аалға читкеннер, андартын Улалада полған миссионарларның миссиязына читкеннер. Ол миссиянаң саблығ миссионер паза этнограф В. Вербицкий устаан.

Мында В.В. Радлов Михаил Чевалковнаң танысхан. М. Чевалков, телеут кізі, пічікчил полған, ол позының төреен тілін паза орыс тілін чахсы пілген, аннаңар В.В. Радлов аны, Барнаулар киліп, позын телеут тіліне үгретсін тіп, хығырған. М. Чевалков парар улыбысхан, іди хысхызын В.В. Радловсар киліп, аны телеут тіліне үгреткен. Мында полғанда, М. Чевалков В.В. Радловтың чөбінең позының чуртазынаңар улуг чоох пас салған. Пу чоохты учёнай позының Алтайда чуртаан чоннарның фольклорына чарыдылған киндеде чарыхха сығарған. Іди Михаил Васильевич Чевалков алтай литератураның төстігчилерінің пірсі пол парған.

1961 чыл.

Ирткен чылдағы экспедицияда чолда уғаа сидік паза хорғыстыг киректер учураан полғаннаңар, 1961 чылда В. В. Радлов ипчизін позынаң хада албаан. Амды ол позы паза аның кізілері прай чолны чалаң аттыг ирткеннер, позынаң хада апарған кирек нимелерні, ікі хаңааға салып, көлліг аттар тарт парғаннар.

10 майда В.В. Радлов М. Чевалковнаң паза пасха чолчыларынаң хада Салаир тағларынча Егорьевскай алтын приисктаң телеуттарның аалларынзар, Ура паза Бачат суғ істінзер, парғаннар. Аннаң олар Аба-тура пастыра Мрас суғзар парғаннар, анда Кондома пазында Спасскай алтын прииск полған, мында В.Радлов шор чонның фольклорын пічікке пасхан, оларның чуртазын үгреткен. Мыннаң андар олар Царево-Александровскай теен алтын прииск пастыра Хуу суғзар парғаннар, хайда кумандин чон чуртаан. Соонаң пу суғны чоғар хастап, олар Бия суға читкеннер, аны чоғар хастап парып, Алтын көлге читкеннер. Мында, көлні кименең кизип, Чулышман суғның пилтіріне читкеннер. Мыннаң сығара олар Ағбан суғ пазынзар сығыбысханнар, андартын олар Тыва чирінзер чидерге пөгінгеннер, че чол киліспин парып,

маршрутты алыстырып, олар Кара-Холь көлге ле читкеннер паза тыва чон чуртаан аалда үр нимеске тохтааннар. Ол туста Тыва чирі Хыдатха кірчеткен, аннаңар Россиядаң андар кіріп алар үчүн өнетін чарадыг кирек полған, хыдат үлгүлері, тізең, андаг чарадыг пирерге хынмачаңнар. В.В. Радловха даа төрт ле күн поларға киліскен пу чирде, чарадыг ал полбаанда, ол кізілерінең хада нандыра чолға сығыбысхан, че чүзе наңмырлыг күннер турып, чолда пис күн астыгып, оларға пазох пу чирзер айланарға киліс парған. Че мында В. Радловха тывалардаңар хоza материал чыырға киліспин парған, тынаг соонда оларға ибзер айланар чолны пу чирлерні чахсы пілчеткен кізі көзіткен, аннаңар олар төрт күн пазынаң Чулышман суғзар читкеннер. Че ол даа полған хысхацах тусха В.В. Радлов тыва чонның тілін, фольклорын, сөөктерін пазып, олардаңар ол тусха читіре наукада чох полған наа пілістерні пир салған. Иди В.В. Радлов тыва фольклорының пастағы істезігчізі пол парған.

Мыннаң олар, Улалазар чолға сыгып, Пыша паза Кокша суғларны кизіп, миссионерлар миссиязына чидіп алғаннар, аның соонда Барнаулар айлан килгеннер.

1862 чыл.

Пу чайгызын экспедиция тузында В.В. Радлов Археологической комиссияның чахиинаң пастагызын на күргеннер хазып пастаан, ол оңдайнаң аның идер тогызы хозыл парған. Барнаулдаң сыгып, ол Кулунда чазызынзар казах аулларынзар парыбысхан. Пу ауллар форпост Боровый паза Семипалатинсктың аразында орныханнар, аннаңар оларны істескен соонда учёныйның чолы Семипалатинсксар узарадалған, Ол, андар почтовый трактча парып, Сергиополь (амғы Аягуз – Е.Т.) городха читкен, мыннаң үстүнзарых парып, Урджар городха читкен, анаң пазох почтовый трактсар сых парып, Кёксинская станицаға читкен. Мыннаң сыгара ол үстүнзарых чол тутхан, Аламан тағларны азып, Или ойымны иртіп, Каркара суға читкен. Мында ол, кидеркізер тартып, Чилик ойымынзар пар сыххан, чоллами Алатау сынны азып паза Надеждинскаянаң Софийская станицаларны иртіп, Верный (амғы

Алматы – Е.Т.) городха читкен. Мыннан нандыра ол почтовой трактнаң Кёксинскаяй станицаға айланған, андартын Кульджа тіп хыдат городынзар парған. Ол мында город хыринда полған тюрк тілліг чоннардаңар пазып аларға пөгінген, че хыдат үлгүлері ағаа андар чөрерге чарадығ пирбееннер, аннаңар В.В. Радлов пу городта орыстарның кварталында чуртаан паза кўнөрте Кульджада чурттығ таранчы теен кизілердең оларның тілін сурастырғлаан. Пу таранчы чонның (уйғур чонның кизегі – Е.Т.) тілі узбек тілінең пасхалалчатханын сизініп, В.В. Радлов аны тирең ўгренерге сағыныбысча. Мында полған соонда ол, нандыра чолға сығып, Капал городта тудылыбысхан. Пу городта В.В. Радлов Гемер-Баки тіп аттығ таранчы кизінең танысхан. Пу кизі, пічік пілбезе дее, поэның чоңының фольклорын уғаа чахсы пілген паза олаңай чонның чооғынаң чоохтанчатхан, пу нимелерні піл салғанда, В. В. Радлов аны поэынзар Барнаулзар парарға чөптебіскен. Ол туста тоғыс таппин чөрген Гемер, В.В. Радловнаң хада парыбысхан. Оларның Барнаулзар нандыра парар чоллары Сергиополь паза Семипалатинск городтары пастыра чатхан. Гемер-Баки В.В. Радловтың ибінде часхыға читіре чуртаан. Пу тус аразына В.В. Радлов аннаң уйғур тіліне ўгреніп алған, паза көп фольклор материалын пазып алған.

1863 чыл.

Пу чайғызын В.В. Радлов кизілерінең хада Енисей губерниязынзар чол сыххан. Бия суғны хастап, Бийск городты иртіп, олар Хуу суға читкеннер. Пу суғны чоғар хастап, чолда улуг сидіктерні тобырып, олар Мрас суғның пазына сых килгеннер. Пу суғны хастап, аның пилтіріне чидіп, Таштып суғны индіре хастап парғаннар. Ағбан суға читкенде, Минсуғ городсар парғаннар. Минсуғдаң кимеліг Хызылчарға чўскеннер. Андартын іскер парчатхан почтовой трактнаң парып, Канск городха читкеннер, анаң ўстўнзарых тартып, Агульск тіп аалзар парғаннар. Пуох почтовой трактнаң Хызылчарзар айланып, Ўўс чазыларынзар

чолға сығыбысханнар. Мында полып, Божье Озеро пастыра Мариинск городсар парғаннар, андартын Чердат суғзар Кия теен орынзар айланғаннар. Мынның соонда Томск городха читкеннер, андартын Барнаулар нан килгеннер. Хысхахахти чоохтаза, В.В.Радловтыңмындагчорыхмаршруттыполған.Ағбантатарларның тілін үгренирге пастап, ол, поэзияның транскрипциясына оларның сөстерін пазып, сах андох оларны немец тіліне тілбестечең. Пу ондайнан, немец тіліне тілбестеп, ол мындағы чонның фольклорын пасхан. Ідөк экспедиция тузында ол, күргеннерні хазып, анда тапхан нимелерні үгрениген. Аның чооғынаң, ол чайғызын олар 100-ке чағын күрген хазыбысханнар. В.В. Радлов поэзияның алнында пу чирлерде экспедициянаң полған П.С. Палластың, Д.Г. Мессершмидттың, М.А. Кастренның паза пасхазының тоғыстарын чахсы пілген, аннаңар ам поэзия мында пол парғанда, олар пасхан нимелерні амғы туста хайдаг полғанын көрерге чөрген, алай ба олар орта пазылғаннар ба тіп тиңестірген.

1864 чыл.

Пу чыл чайғызын В.В. Радлов Санкт-Петербургсар парған, поэзияның экспедицияларына субсидия ахчазын сурирға. Анда аның кирегі килізіп, ағаа істезіглерін узарадарға ахча пирер пол салғаннар.

1865 чыл.

Пу чайғызын В.В. Радлов 1860 чылда ирткен экспедиция маршруттынаң парып, Урсул суғны кизіп, Чуй суғ істінде полған садыг тураларына читкен. Андартын Курай чазызынзар айланып, Чуй суғны чалаң аттыг кизіп, садыг итчең чолча Арғыт суғның пилтірінзер инген, аның соонда Уймон чазызынзар парған. Мында ол үстүнзарых полған Бухтарма пазынзар паза Белая аалзар, Катунь тағларын азып, читкен. Аннаң андар іскер тартып, Берель чазызынзар парған, андартын ол нандыра тартып, Бухтарма суғны хастап, Зыряновские тіп күмүс прииск пастыра Иртыш суға читкен.

Мында улуг нимес барка кимеге одырып, Усть-Каменогорск городха читкен, андартын почтовой трактча Змеиногорск пастыра Барнаулзар айланған. Пу экспедиция тузында ол Курай, Берель чазыларында күргеннерни хасхан.

1866 чыл.

Пу чайгызын В.В. Радлов Бараба чазызын прай ибір салған. Каинск (амгы Куйбышев – Е. Т.) городтаң 120 пирсте оортахта турған Карган паза Иткуль татар аалларында, паза Уба көл хазында чатхан Кызыр аалда пол парған. Мыннаң ол нандыра городсар айланған, анаң Омь суғны хастап, алтынзарыхта чатхан Чаны көлге читкен, соонаң Сарыозөк көлге паза Джыланды суғзар парған. Андартын ол Омсксар читкен, соонаң, почтовой трактча парып, Павлодарны иртіп, Семипалатинскха килген, аннаң сығара Усть-Камнегорсксар парған. Мында Иртыш суғны кизіп, Аблайкит тіп буддисттарның храмын көрерге чол тутхан, мынаң соонда үстүнзарых Кокпекты городсар парған, андартын ибінзер Барнаулзар Усть-Каменогорск паза Змеиногорск пастыра айланған.

Пу чылда В.В. Радловтың Алтайдағы чоннардаң чыған фольклор материаллары Санкт-Петербуртта түрк тілінең чарыхха сых парған. Мыннаң пасталған аның 10 томлыг академической сериязы «Түрк иллерниң ааста пүткен литературазының көзидіглері».

1867 чыл.

Пу чайгызын В.В. Радлов хатап Бараба чазызынзар парған, аның алтынзарых чардығында үр тоғынған. Камышинская аалдаң алтынзарых парчатхан почтовой трактча ол Тара городсар читкен. Тарадаң сығара Иртыш суғны хайда кимеліг чүзіп, хайда хаңаалыг индіре чохтап, В.В. Радлов Ишим суғның пилтірінде турған Усть-Ишим тіп татар аулына читкен, мыннаң андар Карагай, Сала, Саускан паза Юртучак тіп татар аулларда пол парыбысхан. Тобольсксар чидіп, ол аннаң андар татар аулларынча иртіп парып, Тюмень паза Ялуторовск городтарға читкен. Мыннаң почтовой

трактча Ишим, Тюкалинск паза Каинск городтарны пастыра Барнаулзар айланған.

1868 чыл.

Пу чайғызын В.В. Радловтың чолы Верный (амғы Алматы – Е.Т.) городсар парған, пу чолда ол Семипалатинск, Сергиополь (амғы Аягуз – Е.Т.) паза Капал городтарны ирткен, Мыннаң ол, Кастекский тіп пилні азып, Шу суғның істінде полған Токмак, Пиштек (амғы Бишкек – Е.Т.) паза Мерке городтарны ирткен. Мыннаң андар ол Аулиета (амғы Джамбул – Е.Т.), Чимкент паза Ташкент городтарзар чол тутхан. Ташкенттең сығара почтовой трактча ол Худжанд, Ура-Тюбе, Заамин паза Джизак городтарзар парған. Джизактаң сығара Янгыкурган пастыра Самаркандсар парған.

Чоохтирға кирек, В.В. Радловтың экспедициязы орыс сиріглернің чаа чолларынча ирткен, ол туста олар Бухара эмиратын чаалапчатханнар паза Самарканд городты наа ла чаалап алған полғаннар. Самаркандта В.В. Радловты ол туста Туркестанның губернаторы полған генерал К.П. Кауфман Россияның паза Бухараның аразында граница хырығын турғызар комиссияның члені идібискен. Пу комиссияның тоғызында тілбесчі чіли аралазып, учёнай Ортын Зеравшан ойымны прай ибір салған. Иди ол Самаркандтаң Каттакурғанзар парған, андартын Бухара эмиратына кірген Катырчы городсар килген, мынаң соонда ол алтынзарыхта турған Акчап орынға читкен. Андартын ол Карашатаг тіп тағларның хойнында чатхан Тюрсюн городсар парған. Анда полған соонда, Карашатагны ибіре парып, В.В. Радлов Самаркандсар айланча, чолами Джумабазар паза Чилек городтарны иртіп. Самаркандтаң ирткен почтовой тракт чолынча нандыра айланған Джизаксар, андартын суғ чох хуруғ чазыча Ташкентсер читкен. Мында ұр нимес полған соонда килген чолынаң, Верныйны паза Семипалатинскты иртіп, Барнаулзар айланған.

Пу чылда В.В. Радловтың хакас чоннаң чыған фольклор материаллары Санкт-Петербургта, «Түрк иллернің ааста пүткен литературазының көзидігері» тіп академической серияның 2-чі томы полып, түрк тілінең чарыхха сых парған. Мында ол 19 алыптығ нымахты, 2 кип-чоохты паза 39 ыр-тахпахтарны пирген.

1869 чыл.

Пу чылда В.В. Радлов почтовой трактча Алтынэмель станциязар парған, мыннаң андар ол үстүнзарых парып, алында хыдат хырығында полған Борохудзир лагерьзер читкен. Мыннаң ол инзерілген Тюрген, Замал паза Коргос городтарны көрерге чөрген, аның соонда Верный городсар айланған. Верный городтаң Кастекскай тіп сынны азып, В.В. Радлов Токмак городсар читкен. Мында Бом өзенні иртіп, Көтүмалды суучахха килген. Аның соонда ол Иссык-Кульны алтынзарыхтаң іскеркі чардығынзар ибіре парып, Тюп суғның пилтіріне читкен, анаң наа ла пүткен Актюбе городсар парған. Мында ол лихорадканаң уғаа тың ағырыбысхан, орай күскүзін, читіре дее чазылып албин, Барнаулзар Верный город пастыра айлан килген. Пу чорығында В.В. Радлов пу чирлерде чуртаан хырғыстарның тілін, фольклорын пазып алған.

1870 чыл.

Пу чайғызын В. В. Радлов ветеринар Калинингнаң хада садығ итчең чолча Бийск, Урсул пастыра, анаң Чуй суғны хастап, Кош-Агачта полған орыс садығ тураларына читкен. Мыннаң андар ол Кобдо тіп хыдат городынзар парған. Кобдонаң айланғанда, Чуй суғның оң чарынча иніп, Айгулак суғның пилтірінзер читкен. Аның соонда алтынзарых Айгулак суғны чоғар хохтап, Айгулак тағларны азып, Яйлагуш суғның пазын иртіп, Катунь суға читкен. Аннаң андар ирткен чолнаң Урсулны пастыра Бийск паза Барнаул городтарзар айланған.

Пу чылда В.В. Радловтың казах чоннаң 1862 чылда чыған фольклор материаллары Санкт-Петербургта, «Түрк иллернің ааста

пүткен литературазының көзидіглері» тіп академической серияның 3-ші томы болып, түрк тілінің чарыхха сых парған.

Казань городта чуртаан чыллар (1871 – 1884)

1871 чылда В.В. Радлов поэнының экспедицияларын узарадарға ахча сурирға хатап Санкт-Петербургсар чолға сыххан. Казань городта ол тюрколог, крящен татарларның орыс школаларының инспекторы болған Н.И. Ильминскийзер кіріп, анда Казань үгредіг округтың попечительі болған П.Д. Шестаковнаң танысхан. Анзы В.В. Радловты, Казаньзар киліп, татар-мусульман палаларға школаларны азар тоғыснаң устирға хығырыбысхан. Мында ол Казань үгредіг округының татар, башкир паза казах школаларының инспекторы полар болған. В.В. Радлов аның хығыртина чахсы хайған, ынабысхан. П.Д. Шестаков просвещение министрына А.Д. Толстойға В.В. Радловтаңар сурыныс пічігін пазыбысхан. Пу сурығ чахсы пөгил парғанда, 1871 чылның кічіг хырлас айында В.В. Радловтың Казаньда инспектор полардаңар приказ сыххан, 1872 чылдаң сығара В.В. Радлов мында тоғын пастабысхан. Пу тоғыста ағаа наа школалар азарға, ол школаларның үгредіг киреенең устирға паза оларға үгредіг методиказынча пользығ материалларын тимнирге паза пирерге кирек болған. Пу халғанчы сурығ хоостыра В.В. Радлов 1873 чылда чарым чылға Россиядағы паза пасха хан школаларынзар үгредіг методиказынаң, учебниктернең танызарға командировканаң парыбысхан. Пу тоғысты чахсы сизініп, В. В Радлов үс кинде пас салған, пастағызы «Белек» кічіг палаларға пазылған учебник 1872 чылда сыххан, ікінчізі «Искеркі Россияның татарларына тимнелген орыс тілнің грамматиказы» 1873 чылда сыххан, үзінчізі «Пастағы хығырчаң кинде» 1874 чылда сых парған.

1871–1881 чыллар аразында В.В. Радлов көп татар паза башкир школаларын асхан, анда орыс тiлiн тирең үгрeнер класстар полғаннар. Че ол тустағы кiзiлернiң кiбiзi пу школалардан тоғыр полғаннар, ол ондайнаң учёнайның инспектор тоғызын хомайлапчатханнар көп полғаннар. Татарлар аразында иң не улуғ үгрeдiг алғаннар, кiзiдiмге Ш. Марджани, К. Насыри, В.В. Радловтың татар паза башкир чоннарның мыннаң андар, үгрeдiг алып, чуртастарын чахсыландырагга кўстенгенiн пiлгеннер паза полысханнар. Пуох сылтағнаң В.В. Радлов пастағызын на асхан мусульман хызычахтарын үгрeдер школалар, iкi ле чыл (1872 – 1874 чылларда) тоғынып, чабыл парғаннар, iче-пабалары палаларын школа пирерге хынмааннаңар.

В.В. Радловтың кўстенгiнiнeң 1876 чылда Казаньда Татар үгрeтчiлернiң школазы азылған, мында мусульман школаларына орыс тiлiн үгрeдер үгрeтчiлернi тимнечеңнер. В.В. Радлов пу школаның инспекторына татар тiлiнiң үгрeтчiзiн Гали Махмудовты турғысхан, позы үгрeдiг киреенең устаан. Пу школада үгрeнген үгрeнчiлернiң пiлiстерiн öскiрeрiнде улуғ хозым иткеннер В.В. Радловнаң öнетiн хығыртылған университеттiң үгрeтчiлерi паза татар чонның иң үгрeдiглiг паза саблыг кiзiлерi Ш. Марджани, Каюм Насыйров. Пiр сөнeң, В.В. Радлов пу тоғысха Казаньның иң артых специалисттерiн пу тоғысха аралазарга кiктiрген.

Казаньзар килгенде, В.В. Радлов, мындағы университет профессорларынаң танызып, оларның лингвистикача кружогына чiр сыххан. Ол кружокнаң устаан фонетист И.А. Бодуэн де Куртенэ. Аның тоғызында Н.В. Крушевский, В.А. Богородицкий паза пасха учёнайлар араласханнар, пу постарын наукаа пўкўле пiрiн салған кiзiлер полғаннар. Аннаңар даа В.В. Радловха оларнаң иртiрген тус тузалыг полған, көп наа нимелер пирген, пiр саринаң ол даа пу кружоктың тоғызына хозым иткен, тиктең нимес амғы тюркологтар аны iдiк Казаньдағы лингвистиканың школазына кирчелер.

В.В. Радловтың фундаментальной наука iстезiглерiн алза, 1872 чылда аның сибир татар чоннаң чыған фольклор

материаллары Санкт-Петербургта, «Түрк иллернің ааста пүткен литературазының көзидіглері» тіп академической серияның 4-чі томы полып, түрк тілінең чарыхха сых парған. Мында ол бараба, тары, тобол паза тюмень татарлардаң пасхан нымахтарны, баиттарны, сарыннарны пирген, оларның прайзының хайда пазылған чирін көзіт салған.

Анаң пасха, В.В. Радлов түрк тілдерінің фонетиказына чарыдылған тоғысты тимнеен. Пу теманаң ол 1881 чылда Берлинде ирткен чоннар аразындағы тюркологтарның V-чі чыылиинда улуғ чоох тутхан. 1882–1883 чылларда аның алтынзарыхта чурттыг түрктернің фонетиказына чарыдылған улуғ тоғызы немец тілінде Лейпцигте сыххан. 1884 чылда ол куман тілінің фонетиказына чарыдылған статьязын сығарған, пу статьяда ол «Codex Cumanicus» тіп кыпчактарның пічікте пазылған хумартхызынаң тузаланған. Пу тоғысты В.В. Радловтың пурунғы түрк тілдерін үгренирінде пастағы тоғызы полча тіп санирға чарир, мыннаң соонда ол пурунғы түрк пічіктерін істезіріне чапсынған.

1884 чылда Лейпцигте немец тілде В.В. Радловтың «Сибирьдең. Дневниктең алылғаны» тіп ікі томның улуғ тоғызы сыххан. Мында ол поэзияның Сибирьде экспедициялар тузында пасхан пічіктерін иптестіріп, оларны прай саринаң істезіп, чарыхха сығарыбысхан. Пуох чылда В.В. Радлов командировканаң Веназар парған, анда ол «Кутадгу билиг» тіп XI векте уйғур тілінде пазылған поэманы хобырған, аның соонда аны чарыхха сығарарға тимнеп салар полған.

7 ноябрьда 1884 чылда В.В. Радлов Наука Император академиязының академигіне табыл парған. Пастап пу вакансияны Н.И. Ильминскийге пирерге иткеннер, че ол поэзияның үгредіг тоғызын тохтадарға хынмин, поэзияның орнына В.В. Радловты табарға кирек тіп, чөп пирген. Иди В.В. Радлов сөбірезінең Санкт-Петербургсар чуртирға көзібіскен.

Санкт-Петербургта чуртаан чыллар (1884 – 1918)

В.В. Радлов Санкт-Петербургта Азиатскай музейның директоры полыбысхан. Казаньда чили, мында аның көп устаг тогыстары полған, музей тогызы көп тус кирексичеңнер. Че андаг даа маң чохтыг полза, В.В. Радлов поэзының Сибирьдегі паза Ортын Азияда чыған материалларын, иптестіріп, чарыхха сығарарға тимнеен.

1885 чылда В.В. Радловтың хырғыс чоннаң 1862 паза 1869 чылда чыған фольклор материаллары Санкт-Петербургта, «Түрк иллернің ааста пүткен литературазының көзидіглері» тіп академическай серияның 5-чі томы полып, түрк тілінең чарыхха сых парған. Мында ол пастағызын на «Манас» эпостың трилогиязын пирген, ідök пу киндеде пасха даа жанрлыг тексттер сых парғаннар.

1886 чылда В.В. Радловтың таранчы тіп уйғур чонның Или суғ ойымында чуртаан кізілерінең 1862 чыған фольклор материаллары Санкт-Петербургта, «Түрк иллернің ааста пүткен литературазының көзидіглері» тіп академическай серияның 6-чі томы полып, түрк тілінең чарыхха сых парған. Мында ол ідök поэзын уйғур тілге үгреткен Гемер-Бакидең пасхан тексттерні пирген.

Музейде тоғынғаннар удаа экспедицияларнаң аймах чирлерзер чөрчеңнер. Иди 1886 чылда В.В. Радлов Хырымзар хырым татарларның тілін үгренерге экспедициялыг парған, анда ол Хырымның пис тее уездында пол парыбысхан, че өөн материалларны Симферополь паза Ялта уездтерінде иртірген. Пуох чылда Орыс географическай пірігіс В.В. Радловты поэзының действительной членіне тапхан.

1887 чылда Радлов экспедициянаң Литвазар паза Воляньзар парған, анда ол караимнарның тілін үгренген, фольклорын чыған.

1888 чылда В.В. Радловтың көп томныг «Түрк наречияларның сөстігінің опыды» тіп улуғ тогызы сығып пастапча. Пу тогысты учёнай алфавит хоостыра төстеен, анзынаң пу сөстік пасхалалған,

ол сыххан түрк, орыс паза немец тілінде, В.В. Радлов ідök түрк сөстерін араб пічігінең пазып пирген. Пу сөстік 1911 чылға читіре төрт томнығ 24 выпусктығ сыххан. Өөніне алылған, Алтайда полғанда, 1859–1860 чылларда тимнелген алтай тілнің сөстігі. Пу чылдох В.В. Радлов позының Сибирьде хасхан күргеннердеңер «Сибирские древности» тіп пічіктерін сығар пастаан.

1890 чылда В.В. Радлов «Кутадгу билиг» тіп пічіктің факсимильнай изданиезін тимнеп, сығарыбысхан.

1891 чылда В.В. Радловтың устаанынаң Монголиязар Орхон суғзар экспедиция парған, олар анда, пурунғы орхон пічіктерін таап, оларны хобырғаннар. Ол туста пу пічіктернің дешифровказы иділбеен полған, аннаңар В.В. Радлов пу наука суриин пөгіріне чапсынча.

1892 чылда Орхон экспедицияның материаллары «Атлас древностей Монголии» тіп киндеде сыхханнар. Пу серия 1903 чылға читіре сых турған, прай 15 кинде сығарылған.

1893 чылда ученай Вильгельм Томсен пурунғы түрктернің пічігін хығырып алғанынаңар чарлабысхан. Аның пічиин алған соонда, В.В. Радлов үр нимес тус аразына Күл-тегинге чарыдылған пічікті хығырыбызып, тілбестеп салған. Ол, пу тоғызын узарадып, көп пічіктерні, хығырып, тілбестеп салған, оларның хоостыра істезіг тоғыстарын пас салған.

1894 чылда В.В. Радловты Антропология паза этнография музейының (Кунсткамераның) директорына турғыс салғаннар. Пу музей тоғызына ол уғаа чаба чатхан, музейны чахсыландарына, өзізіне көп күс салған.

1896 чылда В.В. Радловтың Хырымда чуртаан түрк тілліг чоннардаң 1886 чылда чыған фольклор материаллары Санкт-Петербуртта, «Түрк иллернің ааста пүткен литературазының көзідіглері» тіп академической серияның 7-чі томы польп, түрк тілінең чарыхха сых парған. Пу томнаң тоозылған В.В. Радловтың позы чыған материаларны сығарары, че ол серияны аннаң аңдар, пасха істезігчлілернің материалларын чарыхха сығарып, узаратхан.

Мыннаң соонда сыххан үс кинде: И. Кунош тимнеен осман тўрктернiң фольклорынча том 1899 чылда сыххан, В. Машков тимнеен бессараб гагаузтарның фольклорынча том 1904 чылда сыххан, Н.Ф. Катанов тимнеен агбан татарлары, урянхайлар паза карагастар фольклорынча кинде 1907 чылда сыххан.

1897 чылда В.В. Радлов поэзының немец тiлiне тiлбестелген «Кутадгу билиг»-нi чарыхха сығарарға пастаан, че ол тоғысты соонаң тохтадыбысхан. Ағаа пу пiчiктiң Каирда табылған вариантының хобырғанын ызыбысханнарында, В.В. Радлов пу рукописьтың хобырғанын толдыра алып аларданар сурығны пiгiп пастаан. Чыл тоозылғанча ағаа Каирдан хобырған пiчiктернiң пасталғанын на ызып пастааннар, толдыразынаң пу пiчiктi ол 1898 чылның ортызында ла алған. 1900 чылда аның транскрипциязында паза тiлбестегiнде «Кутадгу билиг»-нiң пастағы чардығы чарыхха сыххан. Че пу сығарыс 1910 чылға сiдi тартыл парған, мынзы В.В. Радловха аймах-пасха тоғыстарнаң айғазарға кирек полғанынаң палғалыстығ пол парған. Че хығырығчыларға пу пiчiктiң (Венадағы паза Каирдағы) iкi варианты нименең пасхалылчатханын кiрерге оңдай пар пол парған.

Ол туста музейге поэзының экспедицияларын Искеркi Туркестанзар ызылып пастир оңдай полғанда, анда табылған пурунғы уйғур тiлiнең пазылған хол пiчiктерiн Санкт-Петербургсар музейзар ағыл сыхханнар. В.В. Радлов iткiн араласхан, ол пiчiктернiң транскрипциязын идип, оларны тiлбестирге. Иди ол Д.А. Клеменцтың экспедиция материалларын, транскрипция идип, тiлбестеп, чарыххасығарғансоондапутемачаиңавторитеттығученай пол парған. Аннаңар iстеziгчiлер – этнографтар, археологтар – ағаа постарының тапхан пiчiктерiн пирчеңнер. Пу тоғысты В.В. Радлов чуртазы тоозылғанча апарған. Мында аның наукаа наа пiлiс хозарында иткен кўстенiзи аның коллегаларынаң улуг паалағ алған.

Музейның директоры полып, В.В. Радлов 1903 чылда, музейге Петр Великийның адын пир саларға кирек полғанын чахсы

чарыдып, пу пөгінін толдырып алған, іди музейның статусын көдір салған. В.В. Радловты пілген кізілер аны, наука энтузиазы тіп, адачаңнар. Сынап таа, ол прай чуртазын түрк тілдернің паза чоннарның тархынынаңар пілістерні хозар үчүн тоғынған. Позына турғысхан пөгіннерні ол прай даа толдыр салған тіп, чоохтирға чарир. Аның тоғызы амғы туста даа тузальғ полча, анда түрк чоннарға оларның өбекелерінең читкен сағыстар, көрістер пирілче.

В.В. Радлов Ыўс чазызында чуртаан хакастарда 1863 чылда полғанда, кем-де, аны алғап, тахпах ырлаптыр:

Хырға сыххан хыр хазың,
хырых салаалығ пай хазың,
хырых аймахта син чөрдің,
хыралғанча чөріпчет!

Ойға сыххан ой хазың,
отыс салаалығ пай хазың,
отыс аймахты ибірдің,
ой арғанча чөріпчет.

В.В. Радлов, 82 чазына парчадып, 1918 чылның силкір айында үреен. Аны Санкт-Петербургтағы Смоленск сыыраттың лютераннарны чығчаң чардығында чыып салғаннар.

Тузаланған литература

Артюх Е.А. Алтайский период в научной деятельности В.В. Радлова. – Автореф... дис. кан. ист. наук. – Барнаул, 2006. – 23 с.

Благова Г.Ф. История тюркологии в России (вторая половина XIX – начала XX века): в 2 ч. – М.: Вост. лит., 2012. – 310 с.

Закирова Л.Н. Научная и просветительская деятельность В.В. Радлова в Казани. – Вестник Челябинского госуниверситета. 2011. № 37 (252). Филология, искусствоведение. Вып. 61. – С. 36-40.

Насилов Д.М. В.В. Радлов и изучение древнетюркских памятников // Тюркологический сборник – 1971. – М.: Наука, 1972. – С. 64 – 101.

Образцы народной литературы тюркских племён, живущих в Южной Сибири и Дзунгарской степи. Собраны В.В. Радловым. Ч. II. – СПб., 1868.

Радлов В.В. Из Сибири. Страницы дневника. Пер. с нем. К.Д. Цивиной и Б.Е. Чистовой. Примеч. и послесл. С.И. Вайнштейна. Топонимич. редакция, схемы маршрутов экспедиций и аннотир. указатель географич. названий Г.И. Донидзе. Указатель этнич. названий Е.П. Батьяновой. – М.: Наук. Главная редакция восточной литературы, 1989. – 749 с.

Научно-популярное издание

АКАДЕМИК В.В. РАДЛОВ – ИССЛЕДОВАТЕЛЬ
ТЮРКСКИХ НАРОДОВ

Издается в авторской редакции

Подписано в печать 20.10.2018. Формат 60x84/16.

Усл. печ. л. 1,5. Тираж 800 экз.

Отпечатано в ООО «ИПП «Журналист»
655017, г. Абакан, ул. Советская, 71

"РАДИОВСКИЙ" АЛФАВИТ

А а	К к	Т т
Ѡ	Кк	Д д
Ӑӑ	Х х	Ч ч
Ӧ	Б б	Ц ц
Е е	Г г	Ц ц
Э э	Г̄	З
О о	Ь ь	С с
Ӗӧ	Ң	З з
Ө ө	Һ һ	Ш ш
Ӗӧ	Ң	Ж ж
Ы ы	Ј ј	П п
Ы	Ј Ј	Б б
І і	Ј ј	б
І і	Н н	Ф ф
У у	Р р	В в
Ӱӱ	Л л	W w
ӱ	Л І	М м